

ЕТАПИ Й УМОВИ РОЗВИТКУ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ШКОЛІ

Таміла ЯЦЕНКО, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук

У статті запропоновано періодизацію розвитку методики навчання української літератури з урахуванням якісних змін у меті, завданнях, змісті, методах і формах шкільної літературної освіти, характерних для кожного історичного періоду. Обґрунтовано кореляцію предметної методики з основними етапами розвитку національної історії та культури, в яких акумульовано цінності українського виховного ідеалу.

Ключові слова: *періодизація, національна культура, український виховний ідеал, тенденція, українська література, методика навчання, навчальні заклади.*

Тамила ЯЦЕНКО, ЭТАПЫ И УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ, старший научный сотрудник, Института педагогики НАПН Украины, кандидат педагогических наук

В статье предложена периодизация развития методики обучения украинской литературе с учетом качественных изменений в цели, заданиях, содержании, методах и формах школьного литературного образования, характерных для каждого исторического периода. Обоснована корреляция предметной методики с основными этапами развития национальной истории и культуры, в которых аккумулированы ценности украинского воспитательного идеала.

Ключевые слова: *периодизация, национальная культура, украинский воспитательный идеал, тенденция, украинская литература, методика обучения, учебные заведения.*

Tamila YATSENKO, STAGES AND TERMS OF DEVELOPMENT
METHODIC TEACHING OF UKRAINIAN LITERATURE, senior researcher,
Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, the candidate of Pedagogical
Sciences.

In the article a division into periods of development of method of teaching Ukrainian literature is offered taking into account high-quality changes in a purpose, tasks, maintenance, methods and forms of school literary education, characteristic for every historical period. Correlation of subject method with the basic stages of development of national history and culture the values of the Ukrainian educational ideal are accumulated in which is grounded.

Keywords: *periods, national culture, Ukrainian educational ideal, tendency, Ukrainian literature, teaching method, educational establishments.*

Постановка проблеми. Періодизація будь-якого процесу дає можливість виявити не лише основні тенденції його поступу, але й їх еволюцію на кожному історичному етапі. Визначаючи періоди розвитку предметної методики, важливо обрати критерії для розроблення її періодизації. Сучасні дослідники (Л. Березівська, П. Дробязко) здебільшого співвідносять зародження і розвиток освіти в Україні з історичними умовами [1; 3]. Характерно, що в розроблених періодизаціях розвитку вітчизняної шкільної освіти окреслено етапи, які корелюють із розвитком історії або ж із соціально-економічними реформами у суспільстві. Однак такий підхід недостатньо розкриває соціокультурні та педагогічні чинники розвитку предметної дидактики. На нашу думку, проблема визначення основних тенденцій розвитку вітчизняної методики навчання літератури передбачає висвітлення хронології та закономірностей українського культурного поступу, враховуючи тісний взаємозв'язок освіти і культури.

Системний погляд на духовні джерела українського народу визначається багатофункціональністю культурного простору, формує поняття про українську культуру як категорію, що співвідноситься з різними сферами

суспільного життя, передусім із мистецтвом та гуманітарними науками. Тому періодизація української культури має методологічне значення для окреслення *основних періодів і характеристики тенденцій розвитку методики навчання української літератури в школі*. Важливо, що орієнтиром у визначенні тенденцій її поступального розвитку є національний виховний ідеал, утвердження якого на кожному історичному етапі обумовлює освітні пріоритети та генерує методологію культури й освіти.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Першим науковим дослідженням із історії методики навчання української літератури є нариси О. Мазуркевича, в яких охарактеризовано прикметні особливості та умови зародження й розвитку предметної методики, висвітлено педагогічні ідеї прогресивних представників української культури [5]. Становлення й розвиток методики навчання української літератури принагідно висвітлено в різноаспектних дослідженнях учених-методистів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. (Л. Базиль, Т. Бугайко, Ф. Бугайко, К. Сторчак, О. Мазуркевич, Н. Волошина, Є. Пасічник, С. Пультер, А. Лісовський, С. Жила, А. Градовський, О. Семенов, А. Ситченко, Ю. Бондаренко, О. Куцевол, Г. Токмань, В. Уліщенко, В. Шуляр). Однак проблема цілісної періодизації методики навчання української літератури залишається недостатньо розробленою і потребує спеціального дослідження.

Мета статті – визначити й охарактеризувати періоди розвитку методики навчання української літератури з урахуванням культурологічного контексту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Умовним орієнтиром у визначенні хронологічних меж розвитку методики навчання літератури обираємо характеристику історичних періодів національного культурного розвитку. В поступальному розвитку предметної методики виокремлюємо такі етапи: 1) період становлення предметної методики (часи Київської Русі й Галицько-Волинського князівства); 2) гуманістичний період методики

літератури (литовсько-польська доба); 3) духовно-просвітницький період методики літератури (козацько-гетьманська доба); 4) період системного розвитку предметної дидактики (від часів зруйнування Гетьманщини і до початку ХХ ст.); 5) розвиток літературної освіти періоду функціонування радянської школи (від початку ХХ ст. і до кінця 80-х рр. ХХ ст.); 6) розвиток методики літератури в умовах утвердження сучасної національної школи (від початку 90-х рр. ХХ ст. й донині).

Перший період – період зародження методичної думки – пов'язаний із появою в часи Київської Русі й Галицько-Волинського князівства перших книг і шкіл, позначений утвердженням християнських духовних цінностей і започаткуванням методики вивчення писемних джерел як одного із засобів здобуття особистістю життєво необхідних знань.

Функціонування перших (дяківських) шкіл засвідчувало *започаткування системного навчання і виховання дітей*, метою якого була підготовка молоді до життя у гармонії з природою та суспільством. Створювалися двірцеві (для нащадків князів та бояр), монастирські (богословські) та єпископські школи, а також ремісницькі – для дітей нижчих верств населення. Зазначимо, що поширену в школах Київської Русі індивідуально-групову форму навчання можна вважати прототипом сучасної класно-урочної системи.

Формувалася система освіти, що потребувала забезпечення шкіл навчальними книгами, із використанням яких учені пов'язують зародження предметної методики в Україні [6, с. 35-36]. Школи тих часів залежали від наявності навчальних книг, що обумовлювало потребу в поясненні особливостей роботи з писемними джерелами, тому цей період можна об'єктивно розглядати як етап *зародження методики навчання літератури*.

Необхідність тлумачення змісту релігійних книг активізувала пошуки оптимальних методів навчальної діяльності у тогочасних закладах освіти. Так, у «Ізборниках Святослава» подавалося пояснення теоретико-літературних понять, осмислення яких сприяло усвідомленому засвоєнню

школярами художніх текстів, що можна співвіднести з методичними настановами щодо вивчення літератури. Окрім того, викликають фаховий інтерес опис використання сократівського методу навчання, ідеї книгочитання та правильного письма, спілкування народною, тобто слов'янською мовою, а також дидактичні поради, представлені у передмовях до деяких тогочасних книг [6, с. 56-68]. Отже, поступово зароджувалася *тенденція гуманізації шкільної освіти, зв'язку навчання з життєвими потребами особистості та суспільства.*

Методичне спрямування має «Повчання Володимира Мономаха дітям», у якому викладено актуальні й нині педагогічні ідеї щодо природовідповідності навчання, комплексного підходу до виховання та його зв'язку з життям [6, с. 11-12]. Орієнтиром у «Повчанні...» є педагогічний ідеал, який у розумінні сучасних філософів становить комплекс пріоритетних для національної культури уявлень про досконалість особистості та її призначення у світі.

Виховний ідеал українців увиразнився у пам'ятці давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім», що втілює ідеї гуманістичного, морального та патріотичного виховання особистості.

Шкільна освіта означеного періоду «відбивала земні ідеали народних мас, їхні погляди на розумовий розвиток, формування трудових навичок, моральних якостей», передусім – патріотичних почуттів [6, с. 45]. Зокрема, у літописі «Повість минулих літ» наскрізною ідеєю визначається єднання народів слов'янських земель.

Усі подальші етапи культурного розвитку тогочасного суспільства були пов'язані з модифікаціями національного виховного ідеалу в контексті суспільно-політичних умов.

Другий, гуманістичний період розвитку методики навчання літератури, хронологічно визначається часами литовсько-польського князівства. У національно-визвольній боротьбі українського народу увиразнювалася тенденція відродження вітчизняної культури та освіти,

концептуальною основою якої були *ідеї козацької педагогіки*, а освітніми осередками – братські школи, через які «почали поширюватися в Україні засади гуманістичної педагогіки» [4, с. 328]. Новий тип школи – греко-слов'яно-латинська – втілював основні вимоги давньоруської культурно-просвітницької традиції, головною з яких визначалася консолідація духовних здобутків різних народів і культур, що є важливою ознакою і нинішнього європейського світогляду [1, с. 11].

На початку XVII століття в Україні діяло близько 30 братських шкіл, відкриття яких було зумовлено нагальною потребою в підготовці професійних педагогічних кадрів, поширенні проукраїнських навчальних закладів, створенні нових навчальних книг та розробленні методичних настанов щодо їх опрацювання. Братські школи були осередком згуртування національно свідомих українців, серед яких найбільш відомими є письменники і богослови Лаврентій Зизаній та Мелетій Смотрицький, діяльність яких впливала на розвиток тогочасної педагогіки, зорієнтованої на утвердження ідей національної освіти, зокрема щодо розроблення предметних методик. Зазначимо, що викладання навчальних дисциплін у таких школах проводилося рідною (українською) мовою, що сприяло формуванню національної свідомості школярів, а також значна увага приділялася їхньому розумовому та моральному вихованню. Відтак чітко визначався вектор розвитку національної освіти, а саме: від початкової братської школи до середньої школи-колегії та академії [6, с. 70]. Отже, зміцнювалася *тенденція розвитку шкільної освіти у контексті загальнолюдських і національних цінностей*.

Започаткування книгодрукування в Україні наприкінці XVI століття активізувало процес видання книг навчального призначення, зокрема «Букваря» І. Федорова, граматики та тлумачного словника П. Беринди, що сприяло розвитку методики навчання літератури. У тогочасній шкільній літературній освіті набули поширення методичні ідеї щодо врахування індивідуальних особливостей учнів, практикування методу лекції з

елементами диспуту як основного у процесі навчання літератури. Введення до навчальних планів вищих навчальних закладів, зокрема Києво-Могилянської колегії, курсів викладання різних наук (філософії, історії, географії, геометрії, астрономії, психології, логіки, словесності тощо) обумовлювало реалізацію інтегративної функції освіти щодо формування цілісного світогляду учнів та їхньої різносторонньої підготовки до життя. Зазначимо, що тогочасні методики викладання шкільних дисциплін були збагачені методичними посібниками, каталогами навчальних книг та рекомендаціями роботи з ними.

Отже, другий період розвитку методики навчання літератури визначався гуманістичним характером шкільної освіти та її спрямованістю на формування особистості в контексті загальнолюдських і національних цінностей.

Третій, духовно-просвітницький, період розвитку методики навчання літератури, що співвідноситься з козацько-гетьманською добою, знаменує поєднання східнослов'янських і західноєвропейських цінностей. Входження України до складу Росії сприяло зміцненню тенденції щодо централізації державної влади в суспільних відносинах, зокрема і в галузі освіти, що значно знецінювало її гуманістичну спрямованість. Тому закономірним було створення в Україні державних шкіл із російською мовою викладання. Однак домінантою розвитку української культури означеного періоду дослідники вважають поширення ідей козацтва, потужним осередком якого була Острозька школа [4, с. 330].

Вагомий вплив на розвиток тогочасної шкільної освіти мали педагогічні ідеї богослова, філософа і письменника Ф. Прокоповича, який убачав у освіті рушійну силу суспільного розвитку. Важливого значення вчений надавав питанню фахової підготовки вчителів, вибору певної методики викладання, обстоював необхідність перекладу книг на слов'янську мову, акцентував на дотриманні режиму навчання та порядку прочитання книг, рекомендував дотримуватися логічної послідовності в організації

навчально-виховного процесу, вказував на доцільність заохочення школярів до вивчення предмету [1, с. 164-171]. Отже, цей період українського культурного розвитку був зорієнтований на формування ідеалу особистості, відкритої до здобуття знань та готової працювати на суспільне благо.

Знаковою постаттю тих часів був Григорій Сковорода, літературна творчість та педагогічні погляди якого були сповнені гуманістичними ідеями, переконаннями про важливість природовідповідності у вихованні особистості, її розумового розвитку та морально-естетичного самовдосконалення. Основою саморозвитку людини філософ уважав самопізнання, важливим дидактичним засобом визначав різні вправи, творчі роботи, а умовами успішного навчання школярів – їхню самостійність і наполегливість. Орієнтуючись на народний виховний ідеал, митець обстоював пріоритет традиційного родинного виховання, зокрема важливу роль матері у процесі становлення юної особистості.

У період перебування Правобережної України під владою Польщі та Австро-Угорщини відбувалася денаціоналізація українського населення, знецінювалася сутність національної освіти, зокрема закривалися братські школи, натомість активізувалася діяльність католицьких.

Отже, характерними ознаками *третього періоду розвитку методики навчання літератури* є гуманістична спрямованість, увиразнення ідей природовідповідного навчання, його зорієнтованість на розумовий розвиток і морально-естетичне самовдосконалення школярів, зв'язок шкільного навчання із життєвими інтересами учнів.

Четвертий період – це початок системного розвитку предметної методики. Від часів руйнування Гетьманщини і до початку ХХ століття послідовно відбувалося національно-культурне відродження українців, насамперед у гуманітарній сфері, що виявлялося в утвердженні історії, етнографії, фольклористики, мови українського народу, становленні національного театру й засвідчувало увиразнення гуманістичної тенденції духовного розвитку особистості. Домінантою цього процесу визначалася

художня література, на прикладі творів якої актуалізувалося розв'язання складних проблем тогочасного духовного життя українського суспільства. Провідним центром вітчизняної освіти й культури була Києво-Могилянська академія, у статутних положеннях якої акумульовано тенденції щодо впорядкованого навчання, саморозвитку особистості, інтеграції здобутих знань і формування європейських духовних цінностей.

Педагогічні ідеї прогресивних письменників І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського та інших діячів культури виражалися в утвердженні функціонування української літературної мови, необхідності відкриття нових народних шкіл, організації навчально-виховного процесу з урахуванням національних традицій та ідей козацької педагогіки, що поспіль дієво сприяло протистоянню асиміляторській політиці російського царизму.

Визначальною у національному відродженні є творчість Тараса Шевченка, велич якої в тому, що ідеалом митця була особистість, яка втілює найкращі риси української духовності та стверджує її гуманістичний характер, що виводило українську націю на загальнолюдський рівень. У своїх творах письменник утверджував актуальні й нині педагогічні ідеї щодо навчання і виховання дітей. Зокрема, обстоював право простого народу на освіту та навчання рідною мовою, закликав цінувати художнє слово, що розвиває розум і почуття людини. Окрім того, Т. Шевченко ввійшов в українську педагогіку як автор «Букваря Южнорусского» (1861), що був прогресивним підручником для учнів недільних шкіл.

В освіті XIX століття, як зазначають науковці, «визначилися дві *тенденції розвитку*: перша – офіційна освітня політика пронизана ідеями націоналізму та авторитаризму; друга розвивала демократичні підходи до формування системи освіти», що обумовлювалося проведеними реформами в галузі шкільного навчання, а також домінуванням людиноцентричних ідей у тогочасному освітньому просторі [6, с. 128]. Відбувалося національно-культурне відродження українців, зокрема в гуманітарній сфері, що

виявлялося в утвердженні мови, історії, етнографії, фольклористики українського народу, популяризації національного театру і загалом засвідчувало *гуманістичну тенденцію духовного розвитку особистості*. Домінантною цього процесу визначалася художня література, що «першою серед інших складових культури показувала, як треба вирішувати найскладніші проблеми тогочасного духовного життя українського суспільства, утверджувала в його свідомості оптимістичну віру в *прийдешнє*» [4, с. 330].

Розвій наукової думки про вивчення літератури у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття пов'язаний з іменами таких видатних учених як В. Стоюнін, В. Водовозов, Ф. Буслаєв, А. Острогорський та М. Пирогов, методичні ідеї яких і донині є актуальними.

Отже, у предметній методиці означеного періоду поглиблювалися тенденції щодо розумового й морального виховання школярів засобами мистецтва слова, активізації учнівської пізнавальної діяльності, розкриття естетичного значення художнього твору.

П'ятий період – це період розвитку літературної освіти в умовах функціонування радянської школи, що хронологічно охоплює кілька етапів: 1) відродження української державності й національної школи, зміни в літературній освіті після Жовтневого перевороту (1917–1922); 2) викладання літератури в умовах українізації суспільства й школи, перехід до комплексних програм навчання (1923–1931); 3) уніфікація та стабілізація шкільного навчання, розвиток літературної освіти в період тоталітаризму та Другої світової війни (1931–1950); 4) десталінізація й часткова демократизація суспільства, трансформація шкільної літературної освіти в контексті реформування її змісту (від середини 50-х рр. – до кінця 80-х рр. ХХ ст.).

Кожен із названих етапів вирізняється як позитивними тенденціями, так і певними недоліками. Коротко охарактеризуємо означену періодизацію. Так, *перший етап* ознаменувався початком визвольної боротьби українського

народу за національну незалежність та утвердженням нової української школи, засадничі ідеї якої розроблялися М. Грушевським, В. Винниченком, І. Огієнком, С. Русовою. Політичне відродження країни, становлення її державності, піднесення національного духу, активність інтелігенції, зокрема освітян, обумовили введення в 1918 році до шкільного навчального плану «Української літератури» як обов'язкової дисципліни українознавчого характеру (до 1917 року цей предмет викладався лише у школах Західної України). Суттєві зміни відбулися й у методиці навчання літератури, зокрема були розроблені навчальні плани, програми та підготовлені підручники української літератури.

Другий етап визначався функціонуванням школи в умовах українізації, а також діяльністю педагогів і органів управління народною освітою, що базувалася на теорії та практиці «школи праці». Шкільна освіта була сповнена експериментаторським рухом та орієнтувалася на єдину трудову політехнічну школу. Характерно, що освітні проекти часів УНР, Гетьманату та Директорії не впроваджувалися в практику роботи навчальних закладів, натомість популяризувалися ідеали комуністичної перебудови суспільства. Позитивною ознакою тогочасної системи освіти було збільшення кількості шкіл із українською мовою викладання, однак згодом ідея українізації була жорстко нівельована боротьбою проти української інтелектуальної еліти, досягнень національної освіти, науки і культури.

Третій етап вирізнявся реформуванням шкільної освіти, що зумовило якісні зміни й у літературному навчанні, зокрема було чітко окреслено його завдання. Однак у той час відбувалися масові репресії проти української інтелігенції – науковців, письменників, діячів культури, вчителів, що, безперечно, мало трагічні наслідки для розвитку української освіти та суспільства загалом.

Для *четвертого етапу* характерною була спроба реформування радянської системи освіти (1958 р.), зокрема запровадження обов'язкової 8-річної та 11-річної середньої шкільної освіти, а також посилення зв'язку

навчання з виробничою практикою. Зміст шкільної літературної освіти розвантажувався за рахунок вилучення програмових художніх творів, у яких оспівувався «культ особи вождя народів», окрім того було оновлено навчально-методичне забезпечення з української літератури (проте зберігався класово-партійний підхід до добору навчального матеріалу).

Отже, розвиток тогочасної шкільної літературної освіти в Україні відображав динаміку і протиріччя радянської педагогіки.

Шостий період розвитку методики літератури пов'язаний із утвердженням ідей національної школи (поч. 90-х рр. ХХ ст. й донині). Основним державотворчим фактором і засобом спілкування проголошено українську мову, функціонування якої є важливою умовою творення національних духовно-моральних цінностей. Культурологічний аспект сучасної шкільної літературної освіти зміцнює її гуманістичні тенденції інтеграційного характеру, що орієнтує на розвиток діалогової взаємодії суб'єкта навчання в науковому й мистецькому контекстах та забезпечує умови для формування ключових і читацької компетентностей учнів

Висновки. Отже, цілком вмотивованим вважаємо підхід до розроблення *періодизації методики навчання української літератури* на основі кореляції її етапів розвитку з конкретними історичними періодами національного культурного поступу, в яких акумульовано цінності українського виховного ідеалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР; сост. Н. П. Калениченко. М.: Педагогика, 1988. 640 с.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Київ: Богданова А. М., 2008. 406 с.
3. Дробязко П. І. Українська національна школа: витоки і сучасність: посіб. Київ: Вид. центр «Академія», 1997. 184 с.

4. Історія української культури; за заг. ред. І. Крип'якевича. Київ: Либідь, 1994. 656 с.
5. Мазуркевич О. Р. Нариси з історії методики викладання української літератури. Київ: Рад. шк., 1961. 375 с.
6. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. Київ: Вікар, 2003. 335 с.
7. Ситченко А. Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах: навч. посіб. для студ.-філ. Київ: Ленвіт, 2011. 291 с.